

դի և անտեղի: Եւ երբ որ ծեծը այսպէս ընդարձակ գործող-
րութիւն է ստացել, որքան հետաքրքրական բան է, որ նորա
մեզ անկեղծութեամբ տեղեկացնեն, թէ ի՞նչ օգուտ և ար-
դիւնք է ստացուում ծեծից:

Սակայն մեր ուսուցիչների ինքնամոլորութեան և անձնախո-
բութեան գլուխը հետեւեալն է: «Մեր մանկավարժները միշտ
առաջարկում են ամենաթիթեւ պատիժներ. բայց թէ՛ որքան է
յաջողվում այդ ձևով կարգապահութիւնը մեր դպրոցներում
այդ փոքրիկ գիտէ իւրապէս ուսուցիչ: Փորձով խօսելը բաւա-
կան զօրաւոր փաստաբանութիւն է, բայց ավստոյ, որ ամենայն
փորձ՝ փորձ չէ: Մեր ուսուցիչների փորձը այն միամիտ մար-
դու փորձն է, որ դարձնում է արուեստին անտեղեակ գոյով
բոլոր մոլորները կարգաւ փորձում է, և ոչ մէկով չի կարողա-
նում տաքացած երկաթը ծեծել. նա մոլորները մի առ մի շարժ-
ողում է բացականչելով. «այս չափուն էլ բանի պէտք չէ»:

(Շարահանիւն)

Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ.

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարահանիւն)

Խ.

Սուրբ Խաչ վանքը և եկեղեցին. Ձեռագիր մասեան. Եկեղեցի քա-
ռանքը. Ժողովարարութիւն յօգուտ եկեղեցու հասանցան. Եկեղեցու
օթոն. Վանքի վերադասութիւն և վանահայրերը. Տնտեսութիւն. Ու-
րաքանցութիւնը հին և նոր ժամանակ. Ուրաքանքները Սուրբ Խաչ
վանքում. Նախնիներ. Խաչադանը Աստուծոյ պաշտարամ. Սուրբ Եղիշ-
ձին հասանելի մասեր. Մարման և ճոխ հապաւարանները. Արքեպի-
սկոս:

Եւ արդէն կանգնած եմ Արքեպիսկոս Սուրբ Խաչ վանքի տակ:
Տեղը բոլորովին ամայի է և շուրջը քարակոյտներ երկար տա-
րածութեամբ: Դէպի հարաւ 4—5 վերստ հեռաւորութեամբ

Մալիշկայ գիւղն է և Արիաջայը, իսկ գէտի հիւսիս—Արգեազ գիւղն է, ի հնումն Ալիալան: Դեռ ևս 1857 թուին ներկայ վանքի տեղ կանգնած է եղել մի եկեղեցի, որից Արքեպիսկոպոս Զաւալեանի գիրքը պահպանել է մեզ համար միայն հետեւեալ տեղեկութիւնը: Մինուածքն է միջակ՝ կառուցեալ ի կոփածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւն վերտասան քայլ և լայնութիւն չորեքտասան: Յաջմէ և յահեկէ սեղանւոյն գոն աւանդատունք *):

Այսպիսի հռչակաւոր ուխտատեղի և վերոյիշեալ հասարակ շինութեամբ՝ չէր կարող չգրաւել ազգեցիկ մարդկանց ուշադրութիւնը, վասնորոյ մտածեցին կանգնեցնել այդ տեղ ներկայ շինութիւնը, առանց աւանդելու պատմութեանը վերանորոգութեան առաջին յիշարդ յղացողի անունը:

Այժմեան եկեղեցին կառուցած է կապոյտ սրբատաշ քարից, որ բերուած է Մալիշկայ գիւղի մօտի քարահանքից: Քարը անպիտան կազմուածք ունի: Նա աւազախառն լինելով՝ շատ թոյլ է, հեշտ փշրվում է և շերտ շերտ պոկվում է անձրեւից, քամուց և այլ պատճառներից: Կարելի է ենթադրել, որ մի քանի տասնեակ տարիներից յետոյ եկեղեցու պատերը նշանաւոր կերպով բարակած կլինին: Այս իրողութիւնը մատնացոյց է անում ճարտարապետի և վերահսկողների անհոգութեան կամ անգիտութեան վերայ, քարեղէն նիւթի ընտրութեան գործում:

Եկեղեցին բարձր է և գմբեթայարկ, քսաներկու քայլ երկարութեամբ և տասներեք քայլ լայնութեամբ: Ունի երեք դուռնի, հիւսիսային, արեւմտեան և հարաւային: Կամարները կանգնած են չորս առանձնակի հաստ սիւների վերայ: Լուսամուտները մի մի հատ են իւրաքանչիւր կողմի պատում, այն ինչ գմբեթը բոլոր ի շուրջ զարդարուած է միաշար բազմաթիւ պատուհաններով: Եկեղեցու ներսը բոլորովին սպիտակ է և չէ ներկայացնում ոչ մի շքեղութիւն: Աւագ բեմը լայն է և աստիճանները երկու ծայրից են: Երկու խորաններից հարաւայինի մէջ գետեղուած է Կէնայ Էայրի մատուռը, որ ամենե-

(*) Զաւալ. Ժանադ. հ. Բ. երես 192:

ւին չէ երեւում, այլ նորա ահղ պատին կպած դրած է մի տափակ խաչ քար, իսկ սորա արեւելեան ծայրում, պատի մէջ հագցրած է մի այլ անարձանագիր խաչքար:

Եկեղեցու տանիքը ծածկուած է աւազախառն կրամածով, ուստի անձրև գալուց երբեմնակի անցնում է առաստաղից: Այս պատճառով տանիքը սալաքարով ծածկելու համար՝ վանահայր Ստեփաննոս փարգապետը 1877 թուականին ինդրամատոյց է եղել Սրբազան Սինոդին, որպէս զի փիլջինս բարեհաճիր թողնել վանահօր իրաւասութեան ներքոյ վանքի մի տարուայ էջմիածնապատկան եկամուտը: Հետեւեալ տարու հոկտեմբերին (ՁԵ 2527) Սրբազան Սինոդը Նախիջևանի փոխանորդի ձեռքով հրաւիրել է փիլոյիշեալ վանահօր յաջորդ Յովհաննէս վարդապետ Ղալամեանցին յիշեալ նպատակի համար նոր ինորոյ ժողովարարութիւն անել Դարալագեաղի գիւղերում, իւրեան օգնական առնելով Փոք գիւղացի Սահակ Թարոյեանցին և Գարսի գիւղացի Գաբրիէլ ՁԵ բայց այս կարգադրութիւնը, որքան ինձ յայտնի է, մնաց առանց գործադրութեան:

Եկեղեցին չունի ոչ մի արձանագրութիւն, չունի նաև զանգուկատուն: Միակ զանգուկը, որ նուիրել Բեշիշքեանդու Գրիգոր քահանան, կախուած է եկեղեցու արեւմտեան դռան առաջ, արտաքուստ, մի Նախիջևանցի կնոջ գերեզմանի վերայ:

Եկեղեցու բազը փոքրանիստ է և քառակուսի, շրջապատուած քարեայ պարսպով. որի հարաւային մասը հնուց շինած է: Մուտքը երկու դարպասից է արեւմտեան և հիւսիսային պարսպի մէջ: Հիւսիսային, արեւմտեան և հարաւային պարսպապատին կից, ներքուստ, կառուցած են միաշար, միայրկի, քարաշէն, ցիւաշաղախ սենեակներ՝ թուով մինչև տասներկու հատ, դէպի բազը նայող լուսամուտներով, առանց ապակուկամ կոտրտուած ապակիներով:

Սոցանից միայն երեք սենեակ նշանակուած են ամենօրեայ ուխտաւորների ժամանակաւոր կեցութեան համար: Միւս սենեակների մէջ զետեղվում է միաբանութիւնը: Արեւելեան պարսպին կից, ներքուստ, շինած է մի ընդարձակ գոմ: Հիւսի-

սային պարսպին կից, արտաքուստ, կանգնած են տասնևչորս հոտ միաշար, փոքրիկ, հասարակ, բերանը բաց խանութներ, որոնք վարձով տրվում են վաճառականներին ուխտի օրը:

Վանքի հարաւային պարսպապատից դուրս, քարակոյտների մէջ, ընկած է մի խաչքար, որի վերայ գրած է Աստուած ողորմի Ուստայ խաթունին, ամէն. թվին ԶԾԳ, (753): Իսկ հիւսիսային կողմում, Արգեազ գիւղը տանող ճանապարհի վերայ՝ ժայռ պատուանդանի ծայրում ցցուած է մի խաչքար, որ չունի ոչ արձանագրութիւն և ոչ թուական, Վանքը իւր շրջակայքում ունի բաւականաչափ վարելահող ոչ իբրեւ սեփականութիւն, այլ օգտուելու համար, ըստորում պատկանում է պետական գանձարանին և յատկացրած է Արգեազ գիւղի համայնքին:

Ես շատ անգամ այցելած եմ Սուրբ խաչ վանքին, բայց պէտք է խոստովանեմ, որ ոչ մի անգամ չեմ տեսած այն տեղ մաքրութիւն: Ուխաաւորների, նոյն իսկ վանքի ձիանքը և այլ անասունները կանգնում են բացօթեայ, եկեղեցու բազում: Պատերի տակ այս և այն տեղ երևում են թրիքի կոյտեր, որոնց աշխատում են ցրել ամեն կողմի վերայ ժրջան հաւերը: Սովորաբար մատաղը մորթվում է պարսպի ներսը, ուր թափվում է արիւն, ձգվում են ոսկերոտիք, փորոտիք և բնականապէս վանքապատկան շներին կռուացնում են իրար հետ: Ուխտաւորներին յատկացրած սենեակների մէջ յաճախակի կապում են ձի, եղ և այլն, որոնք ապականում են օդը: Մօտակայ գոմի բուրումը թափանցումէ եկեղեցու ներսը նորա արեւելեան լուսամտաւանդ:

Եկեղեցու ներսը տիրում է ոչ պակաս անմաքրութիւն: Արեւմտեան դռնից մտնելով այցելուն կոեսնէր ձախակողմեան յատակի վերայ թափուած մեծակոյտ ցորեան՝ քամած, կիսաքամ, դեռ ևս դարմանախառն: Փոքր ինչ այն կողմը—շարած տախտակներ: Սջ կողմում թափուած է կիր՝ պատերը նորոգելու համար: Եկեղեցու ներսը, պատուհանները և լուսամտաւանդները սարսափելի փոշոտ: Զահերի վերայ կախուած են աղաւնու փետուրներ, չոր խոտի կտորներ և ձիու մազեր: Բեմի վե-

րայ ճաշոցի, մաշտոցի, ժամագրքի և միւս գրեանց շարքում բաղմեցրած է վանահայր Ստեփաննոս վարդապետի վեղարը, մի երեւթ, որ տարաբաղաբար իւրաքանչիւր այցելութեանս ժամանակ տեսած եմ:

Հիւսիսային խորանում ցրուած են պատկերներ և երկու երեք փութ բամբակ: Հարաւային խորանի մէջ, ուր ամփոփած է կենաց փայտի մասունքը, ցանուցիւր ընկած են Գարգած կանթեղի փշրանքներ, անպէտք շամբամներ, պատրոյկների մնացորդներ և այլն: Երեւում է որ վանքի անմիջական ղեկավարը մնաս բարեաւ էր ասել գեղարուեստական ճաշակին, հոգատարութեան և մաքրասիրութեան:

Սուրբ խաչ վանքը կանգնած լինելով ամայի տեղ՝ զուրկ է ջրից, Նախկին ժամանակ ջուրը ստանում էին մէկ երկու վերստ հեռաւորութեամբ մի աղբիւրից, Արգեաղ գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմում, որտեղից կաւէ խողովակներով երբեմն հոսելիս է եղել մինչի վանքի մօտը: Ժամանակի ընթացքում խողովակները խանգարուել են և ջուրը հետեւեալը՝ անհետացել է: Սակայն իմ ժամանակ ներկայ վանահայրը աշխատում էր նորից բերել յիշեալ ջուրը իւր հին ճանապարհով մինչև վանքի հիւսիսային դարբասը:

Վանքը հին յիշատակներից զուրկ է, բայց պէտք է յիշել, որ եկեղեցու թանձր փոշու տակ ընկած կայ մի ձեռագիր աւետարան, 370 տարեկան հասակից վեր. որին Վան քաղաքի սահմանում, Խլաթ գաւառում, ոմն տանուտէր Յակոբշէն ընծայել է Մատնեւանք կոչուած սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն: Թէև նորա յիշատակարանի հեղինակը կոտակել է անել պահպանել այս աւետարանը Մատնեւանքի մէջ, բայց նա այժմ յայտնի չէ ի՞նչ ճանապարհով եկել է Դարալագեագի Սուրբ խաչ վանքը: Աւետարանը ունի տասնևվեց թերթ՝ ձեռագրաշփոյնգգոյն պատկերներ, որոնք ներկայացնում են Քրիստոսի մարգեղութիւնը, ծնունդը, չարչարանքը և այլն: Սկզբում և վերջում ունի երկերկու մագաղաթեայ թերթեր՝ աւետարանից մի քանի տուն արտագրած երկաթագիր տառերով:

Երկար յիշատակարանի վերջին կցած է սեւ զի ես սա ընծայ

և նուէր և անջինջ յիշատակ յաթոռն մայրաքաղաքին՝ Խլաթա ի սուրբ ուխտն Մատնելանք կոչեցեալ՝ ի դուռն մօրն լուսոյ սուրբ Աստուածածնին ի վայելումն քաջ գիտապետին տէր Վարդան եպիսկոպոսին և համանուն և միակրաւն եղբարցն իւրոց, զոր և Տէր Աստուած ժառանգել տացէ նոցա զսուրբ աւետարանս խաղաղական կենօք յերկարածիգ ժամանակս ի յիշատակութիւն Յակոբշին և իւրոցն յամենին պապերուն և հաւերուն: Եւ զի մի ոք հեռացուցէ զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին ոչ յիւրոցն և ոչ յաւտարաց: Այլ և խնամողն և լաւ պահողն աւրհնի յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա, ամէն. ի թվին հայոյ ԶԾԶ. (956—1507):

Սուրբ խաչ վանքին նուիրած է Դարալագեագի Փոռ գիւղացի Սարգիս տէր Պօղոսեանցի կողմից մի արծաթապատ փաքրադիր աւետարան այս արձանագրութեամբ « յիշատակ է սուրբ խաչս իւր կողմի արծաթով. նազուխան ընծայեց իւր եղբայր աէր Պօղոս Հախվերդիբէգեանին. 1867: »

Արդեօք հրտեղից է ծագել իմ նկարագրելի վանքի այժմեան Սուրբ Խաչ անունը, որի մասին ես չունիմ ոչ պատմական և ոչ արձանագրական տեղեկութիւններ: Վերը յիշեցի, որ վանքի հարաւային խորանում, խաչքարի տակ, պահուած է, ասում են, կենաց փայտի մասնիկը. Թէ ի՞նչ իրողութեան և փաստերի վերայ է հիմնուած այդ աւանդութիւնը, այդ ես չգիտեմ: Սակայն Արքեպիսկոպոս Զալալեանը՝ այս աւանդութեան հաստատութեան համար յառաջ է բերում իւր գրքի մէջ Հացունեաց խաչի պատմութիւնից մի կտոր*): Այժմ մտնելով պատմութեանց մէջ տեսնենք որքան հիմնաւոր է Սրբազանի կարծիքը: Յայտնի է որ 614 թուականին պարսից Խոսրով Թադաւորի Խոռեմ զօրավարը, պատերազմ մղելով Յունաց կայսերութեան՝ Հերակլէսի օրով, յաղթեց նորան, մտաւ Պալեստին, նուաճեց Նրուսաղէմը և գերեց կենաց փայտը—Քրիստոսի խաչը:

Քրիստոնեայ աշխարհի համար այս մեծ նախաւորինք և վիրա-

(*) Զալալ. Ճանապ. հ. Բ. եր. 132—133.

ւորանք էր, ուստի Հերակլ կոյսորը ամեն կերպ աշխատում էր վերադարձնել սուրբ խաչը պարսկաստանից Երուսաղէմ՝ Երբ պարսից գահը բարձրացաւ մանուկ Արտաշէրը, Հերակլէսը առանձին պատգամաւորի ձեռքով խոստացաւ Խոռեմին՝ նպաստել նորա բարձրանալուն Թագաւորական գահը, միայն թէ նա համաձայնէր վերադարձնել կենաց փայտը: Արգարե Խոռեմը յանձն առաւ, գնալով Տիսբոն՝ սպանեց փոքրիկ Արտաշէրին՝ ինքը նորա տեղ Թագաւորեց և կենաց փայտը վերադարձրեց Հերակլէս կայսեր, որ տարաւ և դրեց Երուսաղէմ իւր տեղում: Իրողութիւնը այսպէս են աւանդում մեզ Յովհաննէս կաթողիկոսը, Ասողիկը և հայր Չամչեանը *):

Սակայն սորա մասին աւանդումէ և այլ պատմութիւն ճառընտրի մէջ: Իբրեւ թէ կենաց փայտը Խոռեմի կամ Խոռեանի ձեռքով գերելուց յետոյ՝ Հերակլ կայսրը Դաւրիժու մօտ յաղթեց Խոսրով Թագաւորին, ազատեց գերեալ սուրբ խաչը, անցաւ հայոց աշխարհը, բանակ դրեց. Գերատեսպ դաշտում՝ Շաւարշայ Սանատրուկ քաղաքի մօտ, ուր երկրորդ անգամ ներկայացաւ նորան Սիւնեաց Բիւրեղ (Ջալալեանի գրքի մէջ Մառի) տիկինը: Առաջին անգամ տիկինը ներկայացել էր Հերակլին Վասպուրական աշխարհում՝ երբ կայսրը արշաւում էր պարսկաստանի վերայ: Որովհետեւ տիկին Բիւրեղը առաջին անգամ ընծայ էր բերել կայսեր հազար սպաւարտ, ոսկեկուռ զէն և հազար զրահ և երեք հազար մարդից մի գունդ՝ վասնորոյ նորա երկրորդ գալստեան միջոցին Հերակլը առաջարկեց նորան կամ գանձ կամ՝ աշխարհ, իսկ տիկինը դորանց փոխարէն խնդրեց կենաց փայտի մի մասը: Երբ զանազան հանգամանքներէ յետոյ վերջապէս տիկինը ոտացաւ կենաց փայտի մասնիկը և սորան ջորու վերայ բարձած՝ հասաւ մինչև Հացունեաց դաշտը, այդ տեղ ջորին նստեց և անկարելի եղաւ նորան շարժել: Այդ տեսնելով տիկինը հարկադրուեցաւ, մի ճգնաւորի խորհրդով, կառուցանել այդ տեղում եկեղեցի և

(*) Յոհ. կաթ. երես 44. Ասողիկ. գլ. Գ. երես 117. Չամչ. պատմ. հ. Բ. գլ. ԾԱ. երես 324—327.

սուրբ Նշանի վանք, որ կոչուեց Հացունեաց *):

Հայր Առնգ Ալիշանեանի աշխարհագրութիւնը Հացունեաց դաշտը գետեղումէ Զ»» անունով գաւառում՝ Որմի ծովի մօտ **): Իսկ վարդանի աշխարհագրութեան հաստատութեամբ՝ Հացունեաց դաշտը պէտք է լինի Արտաշ և Նախիջևան գաւառների մէջ, Արաքսի աջ ափից դէպի արեւմուտ: «Քանզի գնայր նա ի դաշտէն Գերատայ որ առ Սանատրուկ քաղաքաւ Արտաշ գաւառի, անցանել ընդ գաւառն Նախճուան ի Սիւնիս ***):

Այս աւանդութիւնից երևումէ, որ Բիւրեղ տիկնոջ ձեռք բերած կենաց փայտի մասնիկը մնալով Հացունեաց դաշտում, չէ հասել Սիւնիաց գաւառը: Եւ եթէ սորոն հակառակ, յիշեալ մասնիկը մի այլ կերպով է հասել Սիւնիք և ամփոփուել է Դարալագեազի սուրբ խաչ վանքում, դորա հաստատութեան համար ես չունիմ ոչ մի աւանդական տեղեկութիւն: Բացի Հացունեաց խաչի պատմութիւնը՝ կան Միծառնէոյ խաչի և այլ խաչերի պատմութիւններ հին ժամանակներում, որոնցից եղբորակացնել կարելի է որ աւանդաբար տարածուած էին Հայաստանում կենաց փայտի մասնիկները:

Նոյն աւանդութիւնները պահպանուել են և այժմեան հայերի մէջ: Զորօրինակ Շորէկէքը, որ Տաճկաց զինուորական ծառայութեան գնդապետ էր ու ճանապարհորդել է Եփրատի ակունքներում, իւր «Բարձր Հայքի նկարագրութիւն» անունով աշխատութեան մէջ ասում է, որ Եփրատին սահմանակից հայերը ընդունում են թէ Յունաց Հերակլ կայսրը պարսկաստանից դարձնելով գերեալ խաչը, թաղեց նորան առժամանակ Դոմէյ Դաւ լեռան վերայ և ապա հանեց այստեղից և տաւալ Բիւզանդիան, Հերակլը հիւրասիրուելով Երզրումում հայոց մի տիկնոջ մօտ, տուեց նորան կենաց փայտի մասը և տիկնոջ շինեց Եփրատի ակունքում խաչավանքը, ուր և ամփոփեց սուրբ մասնիկը:

(*) Զաւէ. պատմ. Հայոց հ. Բ. երես 532—533.

(**) Ալիշան. Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, երես 57. պրակ 103.

(***) Ինճիճեան. Ատորագր. Տնոյն Հայաստ. Կր. 222.

Երբ Հերակլ կայսրը հանում էր Դումլի դաղ լերան վերայ թաղած խաչավայտը, նորն տեղը իսկոյն բղխում է աղբիւր — Եփրատի մի վտակը — որ այժմ ևս, Շորէկկէրի ասութեամբ, մեծ յարգանք ունի հայերի և տաճիկների աչքումը: Սոքա իւրաքանչիւր տարի՝ օգոստոս ամսում՝ ուխտ են գալի Խաչավանքը և ապա լողանում են Եփրատի սուրբ աղբիւրում, որ կոչւում է Խաչավայր *):

Դեռ ևս 184 հայկ. կամ 735 Փրկչ. թուականին, Ս. Օրբելեա. նի ասելով, Արկազն գիւղում — այժմեան Արգեաղը — կար սեռեակի, «որ յանուն սրբոյն Քրիստափորի անյայթ զօրավարին շինեալ էր, **), ուր և առժամանակ հանգստացրին Մօզ աւանում սպանուած Ստեփաննոս եպիսկոպոսի մարմինը, Թէև այժմ հաստատապէս ոչ ոք, բացի Զալալեանի գիւղը, չէ կարող հաստատել որ սուրբ Քրիստափորի սեռեակն այժմեան սուրբ խաչ վանքի տեղն էր, բայց և այնպէս հաւատարի է, որ մինչև 1303 թուականը ապրող և Սիւնեաց պատմութիւնը գրող Օրբելեանը կենաց փայտի այգտեղ լինելու համար ոչինչ չէ խօսում:

Մի կողմ թողնելով այս պատմական և աւանդական տեղեկութիւնները, խօսեմ այժմ թէ երբ, ի՞նչ կերպով և ո՞ւմ ձեռքով կառուցուեց Սուրբ խաչ վանքի ներկայ եկեղեցին: Երբ վերջինը դեռ ևս չկար, երբ դեռ կանգնած էր Զալալեանի նկարած հին շինութիւնը, վանքը չունէր մշտական վանահայր թէև նա համարւում էր հռչակաւոր ուխտատեղի և էջմիածինը ևս սովորաբար ստանում էր ուխտի օրի արգիւնքը: Նորան կառավարում էին Մալիշկայ գիւղի քահանաներից մինը — Առաքել քահանայ տէր Աստուածատրեանց, երբեմն էլ այլ աշխարհականներ, ինչպէս կտեսնենք յետոյ:

Սայն այս քահանան դեռ 1860—1864 թուերում ինքնագլուխ ժողովարարութիւն էր սկսել Դարալագեազի գիւղերում յօգուտ կառուցանելի վանքի: Մինչև անգամ եկեղեցու շինու-

(*) Штреккверт, Очерки Верхней Армении երես 20.

(**) Օրբելեան պատմ. գլ. ԼԱ.

Թիւնը յանձնել էր յոյն Դամեան անունով որմնադրին: Բայց էջմիածնի վարչութիւնը ապօրինի համարելով քահանայի ինքնագլուխ վարմունքը՝ հեռացրել է նորան իւր ընտրած պաշտօնից, հաշիւ և համար պահանջելով նորանից—և մինչև 300 ռուբլի վատնած գումար բարդելով վրան: Դատապարտուած քահանան թէև շարունակում էր իւր ժողովարութիւնը, բայց այս անգամ արդէն իւր օգտին, պարտքից դուրս գալու համար . . . :

Եկեղեցու շինութեան հորցը արդէն ծագել էր և մի քանի քայլ յառաջ գնացել, այլ ևս չէր կարելի կէս ճանապարհում կանգնել: Գործին կանոնաւոր ընթացք տալու համար կազմուեցաւ ժողովարար հոգաբարձութիւն. շինութիւնը Կառնէս-Նահապետ Բալթեան որմնադրին, Բայց եղել է արդեօք նախագիծ շինութեան և ծախուց. ո՞վ է վերահաստատել քարի և այլ նիւթեղինաց պիտանութիւնը. ո՞վ է վերաստուգել շինութեան կանոնաւորութիւնը, ո՞վ է ստացել նորան կապալառուից և յանձնել վարչութեանը, այդպիսի տեղեկութիւններ ես չունիմ:

Վեհափառ Գէորգ Դ.ը 1868 թուի նոյեմբերի մէկից, համար 476 կոնդակով, յանձնել է Մալիշկայու տէր աւագ Աբրահամանցին՝ նոր ի նորոյ ժողովարարութիւն անել Սուրբ Խաչի թերի շինութեան համար: Նոյն թուականին հաստատուել են վերատեսուչ ք վանքի՝ Աղաւնաձորի—Մելիք Մատթէոս եղեայեանցը. Մալիշկեցի—Մելիք Շահբազ Խանոյեանցը և Յարութիւն Արախանեանց և Մարտիրոս գիւղացի—մելիք Ներսէս Մսերառետեցի, որոնց թուին աւելանում է, 1870 թուի մայիսի 28 ից, Քեշիշքեանդցի Բեգլար Աղախանեանց: Վերատեսչաց վերայ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ ծայրագոյն հոգեւոր վարչութեան նշանակուեց Գրիգոր վարդապետ Տէր Գրիգորեանց աբղայ Դաւիթ մականունով, Աղախու Պօղոս քլիսայ գիւղից: Այս վարդապետը վերջին տարիներում կարգուեց վանահայր Աղախու Մակարայ վանքում, ուր և սպանուեց անողորմաբար անյայտ չարագործներին:

Ժողովարար վերատեսուէչները շարունակել են իւրեանց գործունէութիւնը ամբողջ ութ տարի, Երեւանի, Նախիջևանի, Նոր Բայազէտի, Դարալագեհազի, Սուրմալուի, Տաթևու, Մեղրիի, Ալէքսանդրապօլու և այլ գաւառների սահմաններում: Երեւանի թեմակալի փոխանորդ Մեսրոպ վարդապետ—այժմ եպիսկոպոս—Սմբատեանց, նոյն 1868 թուի նոյեմբերի վերջում, առաջագրութիւններ է ուղարկել Սարգարապատու բարեկարգին, Ալէքսանդրապօլու հոգեւոր կառավարութեան (№ 64 և 68) երեւի և այլոց, որ յիշեալ տէր Աւագ Աբրահամեանցին նպաստեն ժողովարարութեան ժամանակ:

Նուիրատվութեան գործի յաջողութիւնը հասկանալու համար ես կարող եմ մատնացոյց լինել մի մատենի վերայ, որ Երեւանի թեմակալի փոխանորդը, Սրբազան Սինօգի հրամանին համաձայն, տուել է ժողովարարներին նուէրները գրելու՝ սկսած 1869 թուի մարտի 21ից: Յիշեալ մատենից երեւում է, որ 1869 և 1870 թուականների ընթացքում՝ ժողովուել է 4070 ռսւբլի 3 կոպէկ:

Ժողովարար վերատեսուէչները և հոգաբարձուները ըստ երեւոյթին աշխատել են վարվում ժողոված գումարի հետ: Նորանից մնացած և իմ ձեռքս հասած մի քանի թղթերից երեւում է որ Մելիք Մատթէոս Եղիայեանը, Մելիք Ներսէս Մուրատեանը և Մելիք Շահբազ Խանոյեանը, 1869 թուի մարտի 19ին, տուել են իւրեանց ընկերակից Յարութիւն Ղարախանեանցին հետեւեալ պայմանագիրը. «ի վերատեսչացս Սրբոյ խաչին Արգեհազու, Մալիշկեցի Յարութիւն Ղարախանովիդ. սոյն գրութեամբ և ստորագրութեամբ մերով պայման լիցի ի մէջ առ քեզ, որքան ձեր ծառայութեամբն ժողովարարութեան գրամոյց թիւն երբ հասանէ ի հազար մանէթ, հարիւրն քեզ պարտ եմք հասուցանել, ուստի ստորագրելով և մնամք հաստատուն պայմանիս մերոյ»:

Եթէ պատուելի վերատեսուէչները իւրեանց մի ընկերի հետ կարող էին այսպէս պայմանաւորուել, ապա ով նորաչնց կարգելէր իւրեանց սեփական շահերը աչքի առաջ ունենալու: Կարծում եմ որ այդպէս կանէին՝ միայն մի որ և է ճարտիկութիւն

գործ դնելով: Ժողովարար, այժմ հանգուցեալ, տէր Աւագ Աբրահամեանը ըստ երևոյթին այնքան ճարպիկներից չէ եղել, որ չէ կարողացել ծայրը ծայրին հասցնել և թոյլ է տուել իւրեան կատարել մի անկարգութիւն: Այդ առիթով Սինոդի անդամ Մ. Ե. Ս. 1872 թուականի յունիսի 21 գրութեամբ յիշեցնումէ նորան պատասխանատուութեան մասին, բայց արդէն ուշ էր, որդէն բանը բանից անցել էր: Նախադգացումը նպատակին չհասաւ:

Տէր Աւագը տուգանքի է ենթարկուել և Նախիջևանի թեմի փոխանորդ Թագէոս վարդապետ տէր Դանիէլեանցը, նորան նեղ դրութիւնից հանելու մոքով, ապա է նորա ձեռքը մի կտոր թուղթ 1873 թուականի հոկտեմբերի 8ին, որպէս զի նա, տէր Աւագը, «անկեալ ի ներքոյ նեղութեանց և պարտուց» կարողանայ իւր համար նպաստ ժողովել Շարուբայ և Դարալագեսազի «աստուածասէր ժողովրդոց և հոգևորականաց» մէջ: Մալիշկեցի տէր Աւագից յետոյ տէր Աւագը երկրորդ օրինակն է որ Սուրբ խաչ վանքի պատճառով ենթարկուում է պատժի հոգևոր իշխանութեան կողմից: Դորա հակառակ, նոյն ասպարիզում գործող աշխարհական անձինք մաքուր են դուրս գալի, այսինքն աննշմարելի են մնում . . . :

Այնքան աղմուկներից, չարչարանքից, ժողովարարութիւնից, պատիժներից, ճարպիկութիւններից և գրի չանցնելու շատ գործողութիւններից յետոյ, վերջապէս վանքի շինութիւնը աւարտւումէ 1871 թուին և հետեւեալ 1872 թուականի աշնանը, Սուրբ խաչի տօնի օրը հոկտեմբերի 10ին, խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ օծումէ նորան Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեանցը, Երկաթէ խաչը այդ օրը գմբեթի գլխին դնելու կնքաւորութեան համար լինումէ հրապարակական աճրդախօսութիւն և վիճակը հալէ-ը ուղբի նուէրով ընկնումէ Դարալագեսազի Փաշալու գիւղացի մահտեսի Մարտիրոսին (Մարտո):

Մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ, այն է յիմնական թուականներում: Սուրբ խաչ վանքը չունէր կուտակիւմ վանահայրերի, այլ նորա ներքին կառավարութիւնը և եկամուտը, բացի տօնի օրը, յանձնւում էին իւրաքանչիւր տարի մի կապալա-

ուռի, որ կոչվում էր Լեւոնտեոս: Պաշտօնապէս յայտնի է, որ 1856 թուին Սուրբ Խաչի վերատեսուչն էր Մալիշկեցի մելիք Շահբազ Խանոյեանը, իսկ 1862 թուին՝ նոյն գիւղի ծխատէր Աւաքել քահանայ տէր Աստուածատրեանը: Այդ միջոցումը և 1862 թուից յետոյ մինչև 1871 թուականը վանքը փոփոխակի անցել է նոյն և կամ ուրիշ կապալառուների ձեռքը: Այդպիսիները եղել են Մալիշկեցի Յարութիւն Ղարախանեանց, Յովասափ Օջախեանց, Ռինգ գիւղացի Սարգիս Տէր Պետրոսեանց, նոյն գիւղի ծխատէր Գրիգոր քահանայ և Քեշիշքեանդցի Բէգլար Աղախանեանցը: Կապալառութեան գինը տարեկան լինում էր 120—150 ուռիի և կարգադրում էր Նախիջվանի հոգևոր Կառավարութիւնը:

Նկեղեցու կառուցման շրջանում վանքի վանահայր նշանակուած էր վերոյիշեալ Գրիգոր վարդապետ Տէր Գրիգորեան, որի գործունէութիւնը առաւել վայել է ժողովարարութեան ասպարիզում: Նա առաջին կուսակիւօն վանահայրն էր Սուրբ Խաչ վանքում: Նորան յաջորդեց 1871 թուականին Էջմիածնի պալանի վերակացու, երբեմն սյրի քահանայ Երնջակ գաւառի Նորաշէն գիւղացի՝ Ստեփաննոս վարդապետ մելիք Դաւթեան, որ իւր պաշտօնում մնաց մինչև 1878 թուականը: Սորա ժամանակ Սուրբ Խաչ վանքի բնակիչներն էին մի կամ երկու պատահական տիրացու՝ երկու ծառայ, երկու հովիւ և տնտես կանայք:

Մի նշանաւոր վանք որ իւր հռչակը վաղուց տարածել է է Երևանի և Ելիսաբետպօլի նահանգների շատ տեղերի հայ ժողովրդի մէջ, որ ունի համարեա իւրաքանչիւր օր բաղմամբիւ ուխտաւորներ, որ ունի նշանաւոր նիւթական եկամուտ այցելուներից ոչ միայն ուխտի, այլ և ամենայն միւս օրերը որ ունի մշտական միաբանութիւն թէև սակաւամթիւ, ոչ ապաքէն պէտք է պայծառ լինի իւր հոգևոր կարգ ու կանոններով, ամենօրեայ ժամասացութեամբ և այլ բարեկարգութեամբ: Սակայն երեք չորս տարիների ընթացքում իմ յաճախակի այցելութեամբս, տարաբաղդաբար լիովին հաւաստեցած եմ որ այդ հռչակաւոր վանքում, Ստեփաննոս վար-

գապետի առաջնորդութեան օրով, մշտական ուխտաւորների առաջ ոչ միայն լուր օրերը, այլ և կիրակի և տօն օրերը հազիւ կատարւում էր ժամասացութիւն:

Այս տեսնելով ես մտածում էի թէ ինչի՞ համար է հապա միաբանութիւնը վանքի մէջ, ուր ուր ուխտաւորը չպէտք է տեսնէ պատարագ, չպէտք է լսէ մաղթանք, սովորական ժամերգութիւն, չպէտք է ստանայ հոգեկան մխիթարութիւն. այլ լռիկ մնջիկ պէտք է մտնէ եկեղեցին, լռիկ մնջիկ իւր համար ծնկաչօք աղօթէ, դրամական նուէր ձգէ ուր հարկն է, մատաղը մորթէ, ուտեցնէ և ուտէ, էրին և մորթը տայ վանահօրը և ապա լռիկ մնջիկ վերադառնայ իւր տուն . . . : Ուխտաւորը չէ՞ որ սոյն ձևով կարող է կատարել իւր այցելութիւնները և այնպիսի վանքերին, որոնք հարկւրաւոր տարիներ աւերակ են . . . : Ուր վանահայրերի փոխարէն բնակւում են բուեր. . . : Ուրեմն տարբերութիւն չպէտք է լինի աւերակ և շէն վանքերի մէջ . . . :

Ես դիտմամբ շեշտում եմ սոյնպիսի հանգամանքների վերայ և շատ բան կարող էի արձանացնել այստեղ սոյն վանքի ներքին կառավարութեան մասին, ըստորում Սուրբ խաչը ամբողջ Դարալագեւադում միակ շէն վանքը լինելով առիթ է տուել ինձ ի մօտոյ ծանօթանալ նորա ներքին կեանքի պայմաններին: Իմ կարծիքով արժան է ուսումնասիրել մեր շէն վանքերի ներքին կառավարութիւնը, կազմակերպութիւնը, տնտեսութիւնը, եկեղեցական պաշտօնավարութիւնը, ուխտագնացութիւնը, ուխտաւորների և միաբանութեան փոխադարձ յարաբերութիւնը, ուխտաւորների կեցութիւնը և այլն և այլն:

Սրբազան Սինօդի կարգադրութեամբ, 1878 թուականի կիսում Ստեփաննոս վարդապետին յաջորդեց իբրեւ վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Ղալամբանց (այժմ հանգուցեալ): Սորա վանահայրութիւնը երկարատեւ չեղաւ: Հետեւեալ 1879 թուականին նա նշանակուելով Տաթևում վանահայր, իւր պաշտօնը Սուրբ խաչում յանձնեց Ալէքսանդրապօլցի Յովհաննէս վարդապետ Փեշտամալջեանին: Սորա գործունէութեան մասին ոչինչ ասել չեմ կարող, ըստորում թուականի վերջումը ես

ընդ միշտ բացակայել եմ Դարալագեազից: Սորա վանահայրութիւնը Սուրբ խաչ վանքում շարունակուեց մինչև 1886 թուականը, երբ նորա տեղ վերստին նշանակուեց մեզ արդէն ծանօթ Ստեփաննոս վարդապետ Մելիք Դաւթեանց, որ և կայ այժմ իւր բոլոր յաջողութեամբ. . . . Այս է ահա Սուրբ խաչ վանքի վանահայրերի շուրջը մինչև մեր օրերը:

Վանքի տնտեսական հարստութեան մասին տեղեկութիւն ունենալու համար աւելացնում եմ այս տեղ, որ 187⁷/₈ թուականներում, Ստեփաննոս վարդապետի օրով վանքը ունէր բաւականին թուով անասուն, որոնց մի մասը ցրուած էր Դարալագեազի գիւղերում և որոնց տեղը յայտնի էր միւսնոյն վանահօրը: Իսկ այն մասը որ մնում էր վանքում, յաճախակի ենթարկւում էր փոփոխութեան, այսինքն երբեմն աւելանում էին նորանոր նուէրներով և կամ յաճախակի ծախւում էին ոչխարներ և գառներ ուխտաւորների վերայ նոյն վանքում մատաղ անելու համար: Բայց այնուամենայնիւ յիշեալ թուերում վանքը ունէր 200ից աւելի ոչխար, 30 հատ խոշոր ապրանք, երկու ձի, 20 հատ սագ, 10 հնդկահաւ և բազմաթիւ հաւ:

Երբ 1878 թուականի կիսում Ստեփաննոս վարդապետը իւր պաշտօնի հետ յանձնում էր իւր յաջորդ Յովհաննէս վարդապետ Ղալամեանցին և վանքապատկան անասունները, վերոյիշեալ թուից մնացել էին միայն 14 գլուխ խոշոր ապրանք, 27 այծ, 111 ոչխար և երկու աւանակ: Իզուր դուք կորոնէք կայից ընդհանուր ցուցակ. իսկ ելից և մտից մատեանով հազիւ թէ կարողանաք մի բան վերաստուգել: Ինչ և իցէ, թողնենք այս դժուարին գործը և դիմենք ուխտազնացութեան Սուրբ խաչ վանքում:

Արարատեան գաւառի հանրահռչակ, նշանաւոր և ուխտազնացութեամբ հարուստ վանքերից մինն է Դարալագեազի այս վանքը, որ կոչւում է և Արգէալա՝ աղբէ խաւ, Արգեստը գիւղի մօտ լինելով: Երեւանի ո՞ր անկիւնում արդեօք յայտնի չէ հայ ժողովրդի մէջ այդ վանքի անունը: Քանիցս անգամ իմ ականջովս լսած եմ Դարալագեազու հայ ժողովրդի երգուիլը Ար-

վերայ Բագրեանդ գաւառում, որ Վաղարշը յետոյ նաւասարգի առաջին օրը հաստատեց, տօն, որ Խորենացու պատմութեան մէջ կոչւում է աշխարհախո՛մբ: Որպէս Մաթանի գերեզմանի վերայ եղած զօհերից անցաւորները վայելում էին, նոյնը լինում է և այսօր, որ մատաղատէրը կտոր կտոր բաժանում է իւր մատաղի միտը կամ կերակուրը սորան և նորան, կամ նրատեցնում կերակրում է ամեն ոքի:

Նարեշար դարերի ընթացքում սրբադործուած և արմատացած հայ ուխտագնացութիւնը այսօր ևս նոյնութեամբ կատարւում է՝ ինչպէս երկու հազար տարի առաջ, բայց և այնպէս այդ ուխտագնացութիւնը որ մեր աչքի առաջ իւրաքանչիւր տարի կատարւում է վանքերի շուրջը, չունի այսօր իւր ընդհանուր, մանրամասն և ճիշդ նկարագրութիւնը: Մեզ յայտնի չէ Ռոտեղ, որ վանքում, երբ, Ռոտեղից և Ռոքոն ուխտագնացներ են լինում, ի՞նչպիսի հանդէսներ են կատարւում, ի՞նչպիսի զուարճութիւններ են լինում, որ ձեռով են կատարւում ուխտագնացների զոհաբերութիւնը, տղօթքը, նուիրատուութիւնը: Ո՞րպիսի ճանապարհներով, ճանապարհորդական միջոցներով, հեշտութիւններով կամ դժուարութիւններով է կատարւում ուխտագնացութիւնը այս և այն տեղ: Ի՞նչ փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ են լինում ուխտաւորները և վանքերի վարչութիւնը կամ ի՞նչ ընդունելութիւն են անում նորանց վանահայրերը: Ի՞նչ միջոցներ են գործադրւում վանքերի կողմից ուխտաւորների հոսանքը շատացնելու, նորանց գրութիւնը բարւոքելու, ջերմեւանդութեանը նպաստելու, կրօնական զգացմունքները շարժելու, լքեալ սրտերը հոգեպէս մխիթարելու և այլն:

Սոյնպիսի անթիւ և անհամար հարցերից ծագում է մի ուխտագնացական մութ աշխարհ, որի վերայ դեռ ևս ընդհանուր և մանրազննին լոյս չէ սփռած, որ բանասիրի հետաքրքրութիւնը գոհացած լինի ուխտագնացութեան կատարեալ պատկերով: Ներկայ գրութեամբս ես միայն և կարողութիւն չունիմ յիշածս լուսանցքը լրացնելու, ես յիշում եմ այն բանը, որի պակասութիւնը զգու՛մ եմ:

Արգեազի Սուրբ խաչ վանքը, ինչպէս վերը յիշեցի, նշանաւոր ուխտագնացական վանքերից մինն է: Նորա տօնն է Սուրբ խաչի տօնին, իւրաքանչիւր տարի հոկտեմբերի 8ին կամ 11ին: Ուխտաւորներն ըստ մեծի մասին գալիս են Դարալագեազից, Շուլաւէրից, Երեւնի, Եջմիածնի, Սուրմալուի, գաւառներից, Նոր Բայազէտից և Նորա գաւառից, Նախիջևանից և Նորա գաւառից, Զանգեզորից և այլ տեղերից:

Դարալագեազում և Նորա շրջակայքում յարմարին ճանապարհ չլինելու պատճառով ուխտաւորները գալիս են ձիերով, բայց մեծ մասամբ հեռեւեկ. կանայք և աղջկունք ենթարկւում են նոյն վիճակին: Այս տեղի ուխտագնացութիւնը մի տեսակ մարտիրոսութիւն է եթէ աչքի առաջ ունենանք բոլոր գոռարութիւնները թէ ճանապարհում և թէ վանքի տակ: Երեւակայեցէք ամբողջ շաբաթներով կամ օրերով հետիոտս ճանապարհորդութիւն քարոտ և խճոտ ճանապարհներով, սարերի, ձորերի, ժայռերի, անտառների, դաշտերի միջով, ենթարկուելով երբեմն ցրտերի, շոգերի, քաղցի, ծարաւի և մանաւանդ մերձակայ գիւղերի թուրք գողերի յարձակման: Շատերը մեծ գոռարութեամբ բերում են իւրեանց անդամալոյծ կամ այլ երկարատեւ և անբուժելի ցաւով հիւանդներին:

Ուխտաւորների մի մասը բերում է իւր հետ ոչխար, գառ, հաւ արագաղ, կով, արջառ մատաղ անելու: Բայց հեռաւոր տեղերից եկողների մեծ մասն իւրեանց մատաղացուն գնում են նոյն իսկ Սուրբ խաչում, ուր ծախում են բազմութեամբ Դարալագեազի հայ, թուրք և քիւրդ բնակիչներն և կամ վերջապէս վանահայրը:

Սուրբ խաչ վանքը, ինչպէս վերը յիշած է, չունի բաւականացափ սենեակներ այդ ահագին բազմութեան համար, ուստի ուխտաւորներն իջնում են խումբ խումբ վանքի պարսպից դուրս, բացօթեայ տեղ, դաշտի վերայ, ահագնի քարակոյտների մէջ: Որովհետեւ Սուրբ խաչի տեղը բարձրագիւր է և լեռնոտ, իսկ ամիօր հոկտեմբեր, հետեւաբար և ցուրտ եղանակ: Մանաւանդ գիշերներն, ուստի ուխտաւորներից ոմանք Արգեազ գիւղի կամ այլ գիւղերի թուրքերից վարձում են թաղիքէ վրան,

մի կամ երկու գիշերի համար 3—5 ռուբլի վարձով: Բայց մեծամասնութիւնն այնուամենայնիւ մնում է բացօթեայ: Ուխտաւորների խումբը կազմվում է կամ բարեկամներից կամ համաբնակիչներից:

(Շարունակելի)

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍԻՆՕԴԻ.

Ի 21 սեպտ. 1888, Սինօզն Ս. Էջմիածնի հիմնեալ ի վերայ աղերսախառն խնդրոյ Յովհ. սարկաւազի Մանուկեան, որով զղջացեալ ընդ սխալանս իւր՝ հայցէ ներումն. ըստ բարեհաճ կամաց Վեհ. Հայրապետի Ազգիս, վերադարձոյց նմին զկոչումն սարկաւազութեան, և հրամանագրեաց Կոնսիստ. Հայոց Երեւանայ կարգել զնա միաբան ի միում ի վանօրէից եղելոց ընդ տեսչութեամբ իւրով:

Ի 10 փետր. Սինօզն Ս. Էջմիածնի հիմնեալ ի վերայ յայտարարութեան Վիճ. Կոնս. Հայոց Երեւանայ՝ վասն յանդուգն և կամակոր ընթացից և անհնազանդութեանց Յակոբ քահանայի նաւօյեան ընդդէմ կարգադրութեան հոգեւոր իշխանութեան իւրոյ՝ որ վասն վերադառնալոյ ի գիւղն Աղազօր՝ յորոյ վերայ ձեռնադրեալն է, հրամանագրեաց նմին հրաժարեցուցանել զնա ի քահանայագործութենէն և առաքել ի վանս Գեղարդայ յապաշխարութիւն միամեայ ժամանակաւ, մինչև զղջացեալ զգատասցի ի հակառակասէր գնացիցն՝ ընդդէմ կարգադրութեան վիճակային և ծայրագոյն իշխանութեանց՝ և ցլրումն ապաշխարանաց քահանային, զմի մասն արդեանց ծխոցն տալ ընտանեաց նորա:

Ի 27. փետր. Սինօզն Ս. Էջմիածնի հիմնեալ ի վերայ յայտարարութեան վիճակային Կոնսիստ. Հայոց Երեւանայ՝ վասն անվայել արարմանց՝ հակառակ քահանայական աստիճանի և կոչման Միքայէլ քահանայի Տէր Պօղոսեան Գեարմէի գեղջ Կարսայ նահանգի, հրամանագրեաց նմին ենթարկել զնա միամեայ ապաշ-